

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОРГАНІЗАЦІЯ БОРТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

БЛАГОДИР А.А., кандидат юридичних наук
(Прикарпатський юридичний інститут
Львівського державного університету
внутрішніх справ)

УКД 343.132/143

МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСУ ПІД ЧАС ПРОВАДЖЕННЯ СЛІДЧИХ ДІЙ

Стаття присвячена дослідженню актуальних теоретичних та практичних проблем застосування кримінально-процесуального примусу. На підставі аналізу норм чинного кримінально-процесуального законодавства та практики діяльності правоохоронних органів розглядаються питання, що стосуються меж застосування примусу під час провадження окремих слідчих дій.

В роботі проаналізовано праці вітчизняних та зарубіжних авторів, що стосуються застосування примусу в кримінальному судочинстві.

Ключові слова: межі застосування примусу, заходи примусу, слідчі дії, процесуальний примус, психічний примус, фізичний примус.

Статья посвящена исследованию актуальных теоретических и практических проблем применения уголовно-процессуального принуждения. На основе анализа норм действующего уголовно-процессуального законодательства и практики деятельности правоохранительных органов исследуются вопросы, касающиеся пределов применения принуждения во время проведения отдельных следственных действий.

В работе проанализированы работы отечественных и зарубежных авторов относительно принуждения в процессе уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: пределы применения принуждения, меры принуждения, следственные действия, процессуальное принуждение, психическое принуждение, физическое принуждение.

The article deals with the actual theoretical and practical problems to demonstrate how the criminal procedural coercive. Based on analysis of existing rules of criminal procedure and practices of law enforcement agencies investigate questions concerning the limits of the use of coercion during a separate investigation.

In this work the works of domestic and foreign authors concerning the use of coercion in the criminal proceedings are analyzed.

Key words: limits the use of coercion, coercive measures, investigations, remedial coercion, psychological coercion, physical coercion.

Кожна особа у правовій державі повинна відчувати свою соціальну захищеність. Нормою повсякденного життя в демократичному суспільстві є повага до особистості та неможливість порушення гарантованих Конституцією прав і законних інтересів. Інститут кримінально-процесуального примусу, який є ефективним інструментом боротьби зі злочинністю, об'єднує норми, що суттєво зачіпають інтереси учасників процесу. Законність заходів примусу, які використовують під час провадження у кримінальній справі, значною мірою залежить від чіткого визначення у кримінально-процесуальних нормах меж їх застосування.

Питання застосування кримінально-процесуального примусу постійно знаходяться в полі зору вітчизняних та зарубіжних процесуалістів. Різні аспекти цієї проблеми досліджували такі науковці, як: Г.М. Ветрова, В.І. Галаган, А.Я. Дубинський, З.З. Зінатулін, А.В. Іщенко, Н.С. Карпов, Є.Г. Коваленко, З.Ф. Коврига, В.М. Корнуков, В.С. Кузмічов, Є.М. Лук'янчиков, А.О. Ляш, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, І.Л. Петрухін, В.В. Рожнова, С.М. Стахівський, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, П.В. Цимбал, В.П. Шибіко та ін. Однак питання меж застосування примусу досліджені досить поверхнево.

Метою цієї статті є дослідження питань, пов'язаних із визначенням поняття «межа кримінально-процесуального примусу» та встановленням меж застосування органами дізнання, слідства і прокуратури примусу під час проведення окремих слідчих дій.

Загалом як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній літературі не розглянуто зміст поняття «межі кримінально-процесуального примусу», визначення якого, на наш погляд, має важливе практичне значення.

Трапляються різні підходи до визначення терміна «межа». На думку одних авторів, «межа» – поняття, що означає рамки, допустима норма, а також обсяг, ступінь чого-небудь [1, с. 601]. Автори енциклопедії за загальною редакцією С.В. Мочерного зазначають, що межа – це обмеження чогось і граничний ступінь такого обмеження [2, с. 280]. Висловлювалася думка, що це поняття означає певний просторовий чи часовий кордон будь-якого явища, а також останню крайню грань, ступінь будь-чого [3, с. 532].

Межа застосування будь-чого – це теж просторовий чи часовий кордон, який вказує на останню крайню грань, після подолання якої застосування або взагалі неможливе, або незаконне. Для встановлення поняття «межі кримінально-процесуального примусу» необхідно встановити ознаки цього правового явища. По-перше, виходячи із загального поняття «межа», межа застосування кримінально-процесуального примусу, мабуть, теж повинна означати часовий або просторовий кордон. І справді, проведення примусових дій досить часто обмежено певними часовими рамками. Наприклад, слідчий і орган дізнання на підставі ст. 106 та 115 КПК мають право затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у виді позбавлення волі. Протягом сімдесяти двох годин після затримання орган дізнання звільняє затриманого або доставляє його до судді з поданням про обрання йому запобіжного заходу у виді взяття під варту. Це означає, що застосовувати такий примусовий захід, як тимчасове позбавлення волі, можна лише протягом зазначеного часу, перевищення якого не має нічого спільного із законним проведенням цієї процесуальної дії.

Простір означає інтервал між двома пунктами чи об'єктами; обмежена частина розширення; віддаль; площа. Англійський термін space (простір) походить від старофранцузького espace, котре в свою чергу запозичене від латинського spatium. Простір – слово, яке використовують в багатьох складних термінах, зокрема у філософії. На рівні повсякденного сприйняття простір інтуїтивно сприймається як арена дій, загальний контейнер для всіх об'єктів, сутність певної системи [4].

Беззаперечно встановлення просторового обмеження застосування примусу чітко прослідковується під час провадження таких процесуальних дій, як обшук, виїмка, накладення арешту на майно. Наприклад, ч. 1 ст. 177 КПК передбачено: «Обшук проводиться в тих випадках, коли є достатні підстави вважати, що знаряддя злочину, речі й цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, які мають значення для встановлення істини в справі чи забезпечення цивільного позову, знаходяться в певному приміщенні або місці чи в якої-небудь особі».

Законом визначені просторові межі проведення обшуку певним приміщенням або місцем чи якою-небудь особою. Однак поняття простору, який визначає межі, слід розуміти в більш широкому сенсі. Критеріями визначення меж є не лише величини, такі як площа, висота, довжина, відстань, а й обсяг різних величин і явищ. Тому крім території, на якій можуть провадитися процесуальні дії, просторовий кордон визначає, хто, за яких умов і які саме заходи примусу може застосовувати, а також ступінь застосування примусу і відповідно обмеження прав особи.

Ця межа встановлюється обов'язково нормами кримінально-процесуального права.

Виходячи із зазначеного, межі застосування процесуального примусу – це встановлений нормами кримінально-процесуального права певний часовий та просторовий кордон застосування кримінально-процесуального примусу, який визначається переліком самих примусових заходів, суб'єктами, періодом часу, умовами і ступенем їх застосування, порушення якого має наслідком визнання примусової процесуальної дії незаконною.

Наведене поняття повністю стосується меж застосування процесуального примусу під час провадження слідчих дій як складової частини меж застосування кримінально-процесуального примусу. Звичайно, є деяка специфіка, яку і буде розглянуто нижче.

Арсенал примусових заходів, які застосовують органи досудового розслідування під час провадження слідчих дій, на відміну від загального переліку заходів примусу, не можна назвати різноманітним. У структурі кримінально-процесуальних норм, що регулюють провадження слідчих дій, є санкції, які вказують на заходи кримінальної та адміністративної відповідальності. Це відповідальність свідка і потерпілого за злісне ухилення від явки та за давання завідомо неправдивих показань, а також свідка за відмову від давання показань (ст. 71, ч. 4 ст. 72, ч. 4 ст. 167, ч. 2 ст. 171,

ч. 2 ст. 174 КПК), відповідальність експерта за злісне ухилення від явки, давання завідомо неправдивого висновку або за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків (ч. 2 ст. 77, ч. 3 ст. 196 КПК). Такі заходи примусу являють собою процесуальну відповідальність і не застосовуються як заходи захисту правопорядку [5, с. 47; 6, с. 67], тому безпосередньо під час розслідування злочину вони чинять лише моральний тиск на правопорушника. Єдиним процесуальним примусовим засобом захисту правопорядку, що застосовують з метою забезпечення провадження слідчих дій під час їх безпосереднього провадження, є фізичний примус.

У вітчизняній юридичній літературі зазначалося, що фізичний примус являє собою вплив на особу, здійснюваний шляхом застосування фізичної сили, з метою спонукати цю особу до вчинення або невчинення певних дій, що суперечать її волі [7, с. 270-271]. На наш погляд, термін «спонукати цю особу до вчинення або невчинення певних дій» лише частково розкриває спрямування фізичного примусу. Очевидно, що в деяких випадках для досягнення бажаного результату не обов'язково спонукати особу до дії або бездіяльності. Результат може бути досягнуто і без спонукання, наприклад, шляхом позбавлення особи можливості вчиняти певні дії.

Тому, на нашу думку, фізичний примус – це вплив однієї особи на фізичну (особисту і матеріальну) сторону буття іншої особи для здійснення своєї волі.

Слід констатувати, що в чинному КПК України визначені лише окремі загальні правила застосування фізичного примусу. Так, ч. 3 ст. 22 передбачено, що забороняється домагатися показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Хоча ця норма не має прямого зв'язку із застосуванням законного фізичного примусу, однак забороняє отримувати показання шляхом застосування будь-якого насильства. Нормою, що регулює проведення обшуку (ч. 2 ст. 183 КПК), передбачено, що слідчий має право розкривати замкнені приміщення і сховища, якщо володілець відмовляється їх відкрити. При цьому слідчий повинен уникати не викликаних необхідністю пошкоджень дверей, замків та інших предметів. Статтею 194 КПК встановлено, що виконання дій із відтворення обстановки і обставин події допускається за умови, коли вони не принижують гідності осіб, що беруть у них участь, і не є небезпечними для їх здоров'я.

Більше жодної норми щодо застосування примусового фізичного примусу чинним кримінально-процесуальним законом не встановлено.

Під час вивчення кримінальних справ нами не виявлено жодного офіційно зафіксованого факту застосування фізичного примусу під час провадження слідчих дій працівниками органів досудового розслідування. Однак у результаті опитування слідчих, працівників оперативних підрозділів і дільничних інспекторів міліції з'ясовано, що фізичний примус застосовують під час виконання приводу, провадження обшуку, виїмки, одержання зразків для експертного дослідження. А 84 % опитаних працівників оперативних підрозділів ОВС виконували у своїй практиці привід без відповідної постанови [8; с. 177-186]. Така різниця між офіційною статистикою та результатами опитування, на наш погляд, дозволяє констатувати, що порядок застосування фізичного примусу врегульовано в чинному кримінально-процесуальному законодавстві недостатньо і практичні працівники, не знаючи, як правильно діяти в тій чи іншій ситуації, намагаються не фіксувати випадки застосування фізичного примусу.

Практика свідчить, що в деяких випадках застосування фізичного примусу проводиться за аналогією із застосуванням фізичного примусу, що передбачений ст. 12 та 13 Закону України «Про міліцію» [9]. Ці правила, очевидно, повинні діяти і у випадках застосування примусу під час провадження слідчих дій. Проте, на наш погляд, у КПК України повинно бути передбачено окрему статтю, яка б регулювала правила застосування фізичного примусу під час провадження слідчих дій.

Межі території застосування примусу під час провадження слідчих дій безпосередньо визначає норма, що регулює порядок провадження слідчої дій. Скажімо, проведення обшуку і виїмки обмежується приміщенням, місцем чи конкретно особою (ч. 1 ст. 177, ч. 1 ст. 178 КПК), а проведення огляду – певною місцевістю, приміщенням, предметом чи документом. Конкретні приміщення, місцевість, предмети тощо, у разі застосування примусу слідчий зазначає у постанові.

Територія застосування примусових заходів, які являють собою процесуальну відповідальність (заходи кримінальної та адміністративної відповідальності передбачені ст. 71, ч. 4 ст. 72, ч. 2 ст. 77, ч. 4 ст. 167, ч. 2 ст. 171, ч. 2 ст. 174, ч. 3 ст. 196 КПК), не пов'язана з розслідуваною кримінальною справою, в рамках якої вчинено правопорушення, тому визначається з ура-

хуванням загальних положень провадження досудового розслідування в межах нової кримінальної справи або адміністративного провадження.

Час застосування примусових заходів при провадженні слідчих дій, за загальним правилом, передусім обмежується рамками стадії досудового розслідування у кримінальній справі. Зверталася увага, що проведення більшості слідчих дій можливе лише після порушення кримінальної справи, за винятком огляду місця події (ч. 2 ст. 190 КПК) та арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку (ч. 3 ст. 187 КПК) [10, с. 305]. Відповідно часові межі слідчих дій, які закон дозволив проводити до порушення кримінальної справи, поширюються на цю стадію.

Законом встановлені й інші часові обмеження стосовно провадження окремих слідчих дій. Так, обшук і виїмка, крім невідкладних випадків, повинні проводитись удень (ст. 180 КПК), а направлення обвинуваченого на стаціонарну експертизу – в межах проведення судово-медичної або судово-психіатричної експертизи.

Закон чітко визначає коло осіб, які мають право застосовувати примус під час провадження слідчих дій. Однак, на нашу думку, необхідно розмежовувати осіб, які уповноважені приймати рішення щодо застосування примусу, і осіб, що безпосередньо застосовують примус. Провадження таких процесуальних дій, як обшук, огляд і виїмка, пов'язаних із проникненням у житло чи інше володіння особи, виїмка документів, що становлять державну та/або банківську таємницю, направлення обвинуваченого на стаціонарну експертизу, накладення арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію, зняття інформації з каналів зв'язку здійснюється тільки за вмотивованим рішенням суду. Однак застосування заходів примусу під час провадження цих дій здійснюють органи дізнання або слідчий.

Що стосується освідування, то, за вказівкою слідчого, його можуть проводити судово-медичний експерт (точніше, спеціаліст у галузі судової медицини – А.Б.) або лікар. Втім це не означає, що такі особи можуть проводити огляд тіла людини із застосуванням примусових заходів. У законі (ст. 193 КПК) це положення чітко не регламентовано, що може призвести до неправильного тлумачення практичними працівниками.

Умови, за яких можуть бути застосовані заходи процесуального примусу під час провадження слідчих дій, досить різноманітні і повинні визначатися винятково процесуальними нормами. Неодноразово зверталася увага на те, що такі заходи примусу спрямовані лише проти тих осіб, які не хочуть добровільно виконувати встановлені правила [11, с. 203; 6, с. 62]. Тому, умови їх застосування, передусім, пов'язані із визнанням протиправними дій осіб, які не виконують передбачені законом обов'язки.

У разі відмови виконати вимоги слідчого він проводить обшук або виїмку в примусовому порядку, а якщо власник відмовляється відкрити замкнені приміщення і сховища, то він має право зробити це самостійно (ч. 2 ст. 183 КПК). Умови законності провадження обшуку і виїмки також закріплені в ст. 181, 182, 184, 186 КПК (наприклад, присутність понятих і особи, яка займає певне приміщення; занесення до протоколу заяв присутніх осіб; присутність осіб однієї статі під час обшуку особи тощо). Ці умови не належать безпосередньо до застосування примусу, однак у разі їх порушення провадження слідчої дії необхідно вважати незаконним, що відповідно трансформується і на застосування примусу.

Із суті ст. 190 КПК випливає, що умовою застосування примусу під час огляду є відмова зобов'язаної особи надати для огляду місцевість, приміщення, предмети, документи або труп. На жаль, у главі 17 КПК щодо провадження примусового огляду взагалі нічого не зазначено, відповідно, й не встановлено умов його застосування.

Застосувати примус під час одержання зразків для експертного дослідження можна лише за умови ненадання зазначених у постанові зразків добровільно або протидії будь-якої особи можливості провести процесуальну дію, хоча, як і у випадку з оглядом, у законі це питання не регламентовано.

Аналогічною є ситуація і з примусовим провадженням освідування. Висуваючи особливі умови щодо провадження цієї слідчої дії (слідчий не має права бути присутнім при освідуванні особи іншої статі, коли це пов'язане з необхідністю оголювати особу, що підлягає освідуванню; не допускається дій, які принижують гідність освідуваної особи або є небезпечними для її здоров'я), закон залишив без уваги не лише умови застосування примусу, а й питання визначення суб'єктів, щодо яких можна застосовувати примус.

Завданням закону є встановлення максимально можливої межі застосування примусу, тієї грані, після порушення якої примус стає незаконним. Ступінь застосування фізичного примусу, на наш

погляд, повинен визначатись нормою щодо фізичного примусу. Відповідно, у разі застосування заходів фізичного примусу особі повинна завдаватися найменш можлива фізична, психічна чи майнова шкода, причому під час застосування заходів примусу не повинна завдаватися шкода життю чи здоров'ю особи. В разі виникнення такої небезпеки застосування примусу повинно бути припинено.

Список використаної літератури:

1. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. / Уклад. : В. Яременко, О. Сліпущко. – К., 1999. – Т. 2.
2. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Т. 2.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1990.
4. Простір // Вікіпедія // uk.wikipedia.org/wiki.
5. Ветрова Г.Н. Уголовно-процессуальная ответственность: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1981.
6. Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. – М., 1985.
7. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2004. – Т. 6.
8. Благодир А.А., Ляш А.О. Застосування примусу під час провадження слідчих дій: Навч. посіб. – К., 2010.
9. Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 р. // ВВР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
10. Кримінально-процесуальний кодекс України: за станом на 1 березня 2008 р.: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.Г. Гончаренка. – 5-е вид., перероб. та доп. – К., 2008.
11. Благодир А.А. Заходи кримінально-процесуального примусу – гарантія дотримання законності // Актуальні проблеми правознавства: Наук. збірн. ЮІ ТАНГ. – Тернопіль, 2001. – № 3. – С. 201-205.

Надійшла до редакції 26.01.2011

ГМИРКО В.П., кандидат юридичних наук, доцент
(Академія митної служби України)

УДК 343.14

**МЕТА ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ:
ДІЯЛЬНІСНИЙ ПОГЛЯД**

Обґрунтовується висновок, що з позицій діяльнісного підходу мету доказування в кримінальному процесі можна розглядати як версію, тобто знаннєвий продукт пізнавально-правної реконструкції певної “життєвої” події (ситуації).

Ключові слова: доказування в кримінальному процесі.

Обосновывается вывод, что с позиций деятельностного подхода цель доказывания в уголовном процессе можно рассматривать как версию, т.е. знаниевый продукт познавательного-правовой реконструкции некоего “жизненного” происшествия (ситуации).

Ключевые слова: доказывание в уголовном процессе.

The article substantiates the conclusion, that from the position of the action's approach the aim of proving in a criminal procedure can be considered like a version as well as knowledge product of cognitive and legal reconstruction of some “vital” event (situation).

Key words: proving in a criminal procedure.

У вітчизняній науці панує погляд на мету доказування в кримінальному процесі як на об'єктивну (матеріальну) істину, чим проголошується пріоритетність гносеологічного аспекту проблеми, в той час коли її не менш важливий – діяльнісний, функціональний план, – із завидливою традиційністю декларується, але так само послідовно ігнорується *in merito*.

Аналіз останніх публікацій, присвячених розв'язанню даної проблеми, дозволяє стверджувати, що науковці, як і раніше, досліджуючи проблематику мети доказування, працюють в уявленнях і соціокультурних зразках традиційної природничонаукової парадигми. Вони оминають увагою можливості діяльнісного підходу, який, наприклад, дозволив досягти цікавих наукових результатів в царині дослідження феномену суду присяжних, а тому вітчизняна процесуалістика і далі воліє поратися скоріше консервуванням поглядів на мету доказування доби “розвиненого соціалізму”, ніж пошуком нових, прагматичніших понять.

